

HET EINDE EN HOE HET TE OVERLEVEN

Leesexemplaar

HET EINDE

en hoe het te overleven

119

SCHRIJVERS
KIJKEN
DE DOOD IN
DE OGEN

Gaea Schoeters   Katrien Steyaert

Polis

Inhoud

- 9 Voorwoord
- 13 Hilary Mantel
'De scheiding tussen leven en dood is zo dun dat je je hand erdoor kunt steken'
- 15 Annelies Verbeke
'Niks rustpunt, niks bollywoodiaanse film'
- 17 Sandro Veronesi
'Sterven is het meest intense dat ik ooit zal hebben gedaan'
- 19 Tommy Wieringa
'Meegenomen door de gieren, dichtster naar de zon'
- 22 Siri Hustvedt
'Onze verbeelding kan ons voorbereiden op de reis'
- 24 Ilja Leonard Pfeijffer
'Op z'n minst een staatsbegrafenis met zestien gitzwarte bengsten'
- 26 Kader Abdolah
'Na mijn dood word ik een paard'
- 29 David Van Reybrouck
'Pluim mij, ecbt, pluk mij leeg'
- 31 Maud Vanhauwaert
'Ik wou dat ik een seismograaf had om suïcidale trillingen op te vangen'
- 33 Marek Šindelka
'Misschien is het niet eens zo slecht om, zoals mijn vader, dood te vriezen'
- 37 Joke Hermsen
'De dood zit in het leven zoals het klokhuis in een appel'
- 39 Julia Blackburn
'Ik wil mijn man eren door in mijn laatste uur net zomin in paniek te raken'
- 42 Khaled Khalifa
'Ik probeer niet bardnekkig te overleven'
- 45 Etgar Keret
'Ik praat net zo tegen mijn konijn als tegen mijn overleden vader'
- 48 Alicja Gescinska
'Als laatste daad koffiezetten voor je kinderen'
- 50 Marjolijn Hof
'Geesten gaan weg als je zegt dat je ze niet wilt zien'
- 52 Philippe Claudel
'Sterven is geen schandaal, maar een altruïstisch gebaar'
- 54 Jef Aerts
'Graag zien is veel groter dan de dood'
- 57 Edward van de Vendel
'Eindigheid is iets waarvoor ik te weinig brein heb'
- 59 Bart Meuleman
'Sterven is een verbijsterend wonder'

- 61 **Kris Van Steenberge**
*'Het is moeilijk liegen boven een
dood lichaam'*
- 63 **Alan Hollinghurst**
*'De kist duidelijk in de vlammen
zien verdwijnen'*
- 67 **Carll Cneut**
'Een portie kroketten mee in mijn kist'
- 69 **Bibi Dumon Tak**
*'Wat me troost, is dat ik mijn zusje
uiteindelijk acbternaga'*
- 72 **Annet Schaap**
*'Ik bleef leven en moest terug,
de zon in'*
- 74 **Daniel Mendelsohn**
*'Op mijn steen mag: literatuur,
familie, berinnering'*
- 77 **Philipp Blom**
*'Na mijn dood moet iemand mijn
viool blijven bespelen'*
- 79 **Cynthia Voigt**
*'Uitgewist worden door een koppel
vallende piano's'*
- 82 **Sofi Oksanen**
*'Mijn boofd in Helsinki, mijn lichaam
in Haapsalu – dan kom ik
gegarandeerd spoken'*
- 84 **Marc Reugebrink**
*'Door je geliefde de dood in gestreeld
worden'*
- 86 **Saskia De Coster**
'Ik wil een piramide als graf'
- 89 **Willy Vlautin**
*'Breng mijn as naar de ruigste buurt
van Reno'*
- 91 **Shaun Tan**
*'Piekeren over een leeuw die een
babygazelle verscheurt'*
- 95 **Bart Moeyaert**
*'Als je uitgestrooid wordt,
verander je in madeliefjes'*
- 98 **Cynan Jones**
*'Een zeebondenkarkas,
en verderop dansen de waadvogels'*
- 100 **Daniel Kehlmann**
*'Als geest blijven rondwaren
lijkt me vreselijk'*
- 103 **Thomas Verbogt**
'Nog even verwijlen in Firenze'
- 105 **Valeria Luiselli**
*'Begraven worden tussen de gewone
Venetianen'*
- 108 **Kathleen Vereecken**
'Al schrijvend zet ik de dood een bak'
- 110 **Lies Van Gasse**
*'Plots plaatste ik mijn werk
centraal'*
- 112 **Dean Bowen**
*'Angst brengt mij vooral veel
avontuur'*
- 115 **Yves Petry**
*'Kijkend naar de smurrie maakte
zich in mij een acuut doodsbesef
los'*
- 117 **Rob van Essen**
*'Misschien moet elke schrijver hopen
op een niet al te late dood'*
- 119 **Jens Christian Grøndahl**
'Plotseling vervagen'

- 121 **Lionel Shriver**
'Ik wil dat sterven meer voelt als een keuze dan als een capitulatie'
- 125 **Stefan Brijs**
'Op een dag verdwijnen in de nesten van mieren'
- 126 **Alejandro Zambra**
'Etend, builend en schrijvend'
- 129 **Jennifer Egan**
'Als springen in een ijskoude poel'
- 131 **Lara Taveirne**
'De dood van mijn broer trok voor mij alles op gang'
- 133 **Catherine Lacey**
'Neerdwarrelen in New York'
- 135 **Roderik Six**
'Seks is een balsem voor doodsverlangen'
- 137 **Michel Faber**
'Als je op je sterfbed nog iets belangrijks te melden hebt, heb je te lang gewacht'
- 139 **Diane Broeckhoven**
'Ik wil mijn kinderen niet regisseren vanuit mijn kist'
- 141 **André Aciman**
'De dood is een enorme vergissing'
- 143 **Sander Kollaard**
'De dood als zodanig is een zegen'
- 146 **Gerrit Janssens**
'Ik wil mijn tijd bier uitdoen, zelfs als ik moet lijden'
- 149 **A.M. Homes**
'De angst voor dat telefoontje'
- 151 **Erik Vlamincx**
'Sterven zonder zelfbeklag'
- 153 **Stijn Devillé**
'Man, je weet er niets van'
- 155 **Jaap Robben**
'Dat je er gewoon in kukelt, lijkt me niet zo eng'
- 159 **Fikry El Azzouzi**
'Een heldhaftig Game of Thrones-scenario. Of net een beel knullige dood.'
- 160 **Michael De Cock**
'Een begrafenis is zoiets als een verrassingsfeest'
- 164 **Maria Vlaar**
'Vroegdood'
- 166 **Katie Roiphe**
'Sinds ik bijna doodging, ben ik niet meer bezig met wat anderen van mij denken'
- 168 **A.H.J. Dautzenberg**
'Ik had een Lazarus-light-ervaring'
- 170 **Martha Heesen**
'Onder de geraniums in plaats van erachter'
- 172 **Juli Zeh**
'Mijn epitaaf? She tried.'
- 174 **Peter Buwalda**
'Voor tachtig zou ik meteen toezeggen'
- 176 **Hanna Bervoets**
'Een seintje vier jaar vooraf lijkt me bandig'
- 178 **Ignas Devisch**
'Het leven is inherent tragisch'

- 180 **Frank Keizer**
'Engagement tegen een achtergrond van doodsbesef'
- 185 **Mark Haddon**
'Misschien een voorraadje valium inslaan'
- 187 **Ivo Victoria**
'Een korte evaluatie bij het vagevuur'
- 189 **Sophie De Schaepdrijver**
'Zoet schipbreuk lijden in Brussel'
- 192 **Floortje Zwigtman**
'Dronken of stoned genoeg om te geloven dat er een bemel is'
- 194 **Mary Beard**
'Eeuwig leven? Met plezier.'
- 196 **Rachida Lamrabet**
'Gebuld in een wit laken en gedaan'
- 199 **Jeffrey Eugenides**
'Mijn verbevigde doodsbesef jaagt me aan'
- 201 **Marieke Lucas Rijneveld**
'Ik heb een puberrelatie met de dood'
- 203 **Delphine Lecompte**
'Stikken in marsepeinen leeuwentemmers'
- 207 **Ferdinand von Schirach**
'Vijftien gram pentobarbital'
- 210 **Johan Harstad**
'Dood zijn, daar is niets aan'
- 213 **Zadie Smith**
'Graag een stuk land en een groot mausoleum'
- 215 **Maartje Wortel**
'De dag dat ik echt iets mankeer, neemt niemand mij nog ernstig'
- 217 **Arthur Japin**
'Enger dan geboren worden kan het onmogelijk zijn'
- 221 **P.F. Thomése**
'Als een baby het kan, moet ik het ook kunnen'
- 223 **Jan Siebelink**
'Ik ben geneigd het mysterie niet botweg te ontkennen'
- 226 **Joost de Vries**
'De dood is niet het eindpunt van een relatie'
- 228 **Claire Messud**
'Nog even terug naar de magie van mijn kindertijd'
- 230 **David Vann**
'Sterven aan een overdosis chocolate malt milksbake'
- 234 **Jeroen Olyslaegers**
'Na de dood begint je lievelingsverhaal'
- 237 **Paolo Cognetti**
'Terugkeren als een lariks of een steenarend'
- 239 **Katrien Steyaert**
'Knip. Licht wordt donker. Alles wordt niets.'
- 242 **Oek de Jong**
'Sterven in het natte gras'
- 245 **Jeroen Theunissen**
'De anomalie is het leven, niet de dood'
- 247 **Niña Weijers**
'Neerzigen in een rozenstruik, net als ik iets opgelost heb'

- 248 **Marie NDiaye**
'De dood heeft me tot nu toe altijd ontzien'
- 251 **Stefan Hertmans**
'Met elk mens sterft een archief aan verzonken beelden'
- 254 **Thé Tjong-Khing**
'Voor mijn part gooien ze me in de sloot'
- 256 **Bart Van Loo**
'Ik smeer de sterfscènes altijd breed uit'
- 258 **Heleen Debruyne**
'Ik ga mijn ouders in een kartonnen doos in de grond steken'
- 260 **Joost Vandecasteele**
'Gewoon mijn kop op een plankje'
- 262 **Celeste Ng**
'De dood maakt van het leven een pijn'
- 264 **Manu Joseph**
'Sterfelijkheid raakt achterbaald'
- 266 **Aidan Chambers**
'Als kind hielp ik mijn vader kisten maken'
- 269 **Paul de Moor**
'Tegenover de dood zijn wij allemaal sans-papiers'
- 271 **Peter Holvoet-Hanssen**
'Oei Peter, pas op. Niet nu.'
- 275 **Jonathan Safran Foer**
'Ik wil participeren in het drama'
- 277 **Joke van Leeuwen**
'Graag een persoonlijk ritueel'
- 279 **Michael Chabon**
'De joodse rouwrituelen zijn de beste ter wereld'
- 282 **Koen Peeters**
'Op mijn uitvaart mogen ze Italiaanse schlagers draaien'
- 284 **Tash Aw**
'Ik verlang niet meer naar een traditionele Chinese begrafenis'
- 287 **Nino Haratischwili**
'Soms ben ik dankbaar voor mijn vroege confrontaties met de dood'
- 289 **Murat Isik**
'De dood kan ook lucht geven'
- 291 **Meg Rosoff**
'Ik verkies begrafenis boven buwelijken'
- 293 **Gaea Schoeters**
'Mijn koffietafel zal sowieso uitmonden in drama'
- 297 **Christophe Vekeman**
'Bij mijn afscheid mag de priester het laten afweten'
- 299 **K. Schippers**
'Misschien weet ik te ontsnappen in een luchtballon'
- 301 **Cees Nooteboom**
'Ik kan al een kamer vullen met al wie ik begraven heb – best gezellig eigenlijk'
- 305 **Nawoord**
- 309 **Over de schrijvers**
- 327 **Leeslijst**
- 331 **Thematisch register**

Voorwoord

Dat we moeten sterven, staat onomstotelijk vast: niets is in ons leven zo voorspelbaar als onze dood. Maar net dat einde is ons grootste vraagteken. Komt de dood niet altijd te vroeg? Is het leven ooit af, en heeft het überhaupt zin als het toch ooit ophoudt? En hoe doe je dat, afscheid nemen? Geen mens die weet hoe sterven moet. Je kunt het ook niet repeteren; het moet in één keer goed. Maar hoe maak je die overgang, en is het wel een overgang? Volgt op de dood het zwarte niets, een eeuwigdurende slaap, of toch een hiernamaals of een wedergeboorte – in welke vorm dan ook? Niemand die het weet, want nog nooit keerde een sterveling terug van gene zijde om het ons te komen vertellen.

Wellicht is dat mysterie net de reden waarom de dood ons zo bezighoudt. Weinig mensen die er zich nog nooit vragen over stellen of nooit een lichte rilling van onbegrip voelden bij de gedachte dat hun leven op een dag voorbij zal zijn. We kunnen moeiteloos voetbalstadions vullen met hen die ronduit bang zijn voor de dood. Ze vrezen de fysieke en emotionele pijn die met het sterven gepaard kan gaan, maar net zo goed het definitieve einde van hun gedachten, gevoelens en waarnemingen, lees: van hun hele wezen.

Het besef van onze eindigheid stuurt ons aan en drijft ons voort, maar toch proberen we het ons leven lang buiten beeld te houden; als we het kunnen vermijden eraan te denken, doen we dat maar al te graag.

Moet dat einde ons inderdaad doen sidderen en beven? Zijn er toch geen flarden van antwoorden te vinden, of woorden die ons iets meer vat geven op die ongrijpbare dood?

Vragen genoeg voor een interviewreeks, waarin we de dood wél in de ogen kijken. Onze zucht naar antwoorden vormde de aanzet voor 'Het einde' in *Standaard der Letteren*. We besloten te gaan praten met schrijvers, in de hoop dat zij in staat zouden zijn iets van het raadsel in woorden te vatten, wat licht te werpen op iets wat voor de meesten in het duister blijft.

Het was niet zonder terughoudendheid dat we aan onze gesprekken begonnen. Want hoe pak je die aan? Kun je beginnen met: 'Ik heb wat vragen over de dood, met name de jouwe?' En kun je dat zomaar aan iedereen vragen? Voor dertigers blijft het misschien bij een onschuldige, abstracte denkoefening, maar wat met hun collega's op gezegender leeftijden, voor wie het einde veel dichterbij is? Of met mensen die net een dierbare ouder, broer, zus of vriend verloren? We spraken ook schrijvers die getuige waren geweest van zelfdodingen, oorlog, euthanasie, of die de dood al in de ogen hadden gekeken. Natuurlijk geven zulke ervaringen net rijkdom aan hun antwoorden, maar hoe overstijg je in zo'n interview de clichés of, erger nog, voyeurisme bij andermans verdriet? En valt er eigenlijk iets universeels te zeggen over hyperpersoonlijke ervaringen? Rouwen, en zeker sterven, doe je toch alleen?

Onze nieuwsgierigheid won het van onze schroom. We wilden het allemaal horen: of hun botsingen met de dood hun kijk op leven en sterven veranderd hadden, of onze schrijvers er wijzer, rustiger of net nerveuzer van waren geworden, of ze troost vonden in de literatuur, of ze zelf tot hun laatste snik wilden schrijven of via de kunst stiekem hoopten alsnog een beetje onsterfelijk te worden. Wilden ze sterven met de pen in de hand, of stilletjes verdwijnen? Wilden ze zichzelf nog uitwuiven met woorden?

Al gauw bleek dat gesprekken over de dood altijd gesprekken over het leven zijn. Over wat waardevol is. Over schoonheid, liefde, kunst en troost. Elk persoonlijk, uniek verhaal bleek toch mogelijke antwoorden in te houden op onze oervragen naar hoe je

moet omgaan met eindigheid en hoe je afscheid kunt nemen. Onze schrijvers bleken wonderwel in staat te verwoorden wat wij allemaal voelen bij de paradox van het leven: dat precies de eindigheid ervan er zin aan geeft.

Uiteindelijk zouden we meer dan honderd van dit soort intieme interviews afnemen. De gecondenseerde versies daarvan schreven we eerst neer in *Standaard der Letteren*, en bundelen we nu in dit boek. In de hoop dat het u, lezer, hier en daar een half woord biedt voor iets wat u gewoonlijk woordeloos achterlaat. In de hoop dat het een mooi memento mori wordt, iets dat u even doet stilstaan, inspireert of troost.

Hilary Mantel

‘De scheiding tussen leven en dood is zo dun dat je je hand erdoor kunt steken’

Ik had lange tijd niet gehuild, maar in de zomer van 2016 stierf mijn moeder en huilde ik een jaar lang elke dag. We waren zo close en haar dood kwam, ondanks het feit dat ze eenennegentig was, onverwacht. De vrouwen in mijn familie leven lang en mijn moeder zag eruit alsof ze twintig jaar jonger was, altijd goed gekleed en gemaquilleerd. Maar op een dag in juni kreeg ze hevige pijnen. Het duurde nog tot in augustus, tot drie dagen voor haar dood, eer de dokters met de diagnose kwamen: lymfeklierkanker. Ik had al langer de sterke overtuiging dat ze stervende was, maar daar hadden die wetenschappelijke geesten natuurlijk geen oren naar.

Hetzelfde geldt voor de vreselijke droom die mijn moeder in haar laatste weken had. Ze bevond zich op een slagveld in de Eerste Wereldoorlog en lag onder vuur van machinegeweren. Het joeg haar de stuipen op het lijf. Ze werd uiteindelijk gered, en ik wilde haar zeggen: het zijn je vader en je ooms, die op de slagvelden zijn geweest, die je nu komen halen. Maar ik wist niet of ze zelf beseftte hoe doodziek ze was.

In de zestiende eeuw, de tijd waarover ik vaak schrijf, zou zo'n droom voor iedereen steek gehouden hebben. Er zou met de stervende gesproken zijn over zijn nakende einde, waarna die zich gesterkt zou hebben geweten door adequate rituelen. Ik vind het een verlies dat we dat in onze moderne tijden niet meer doen. Want hoe vaak beseft de patiënt zelf dat hij doodgaat, maar kan hij er niet over praten met zijn verwanten, of omgekeerd? Ik hoop dat iemand die dicht bij mij staat wél de moed zal hebben om het me te vertellen als ik het keerpunt voorbij ben.

Voor wat daarop volgt, ben ik van nature niet bang. Ooit zat ik aan tafel met een twintiger die wel enorm bevreesd was. Hij stelde zich voor hoe in zijn stervensuur alles in hem zou schreeuwen om te blijven leven, maar Inga Clendinnen, de Australische historica die mee dineerde, garandeerde hem dat het anders gaat. Ze was zelf zo dicht als mogelijk bij de dood geweest – ze had hepatitis gehad en een levertransplantatie ondergaan, wat ze beschrijft in haar boek *Tiger's Eye* – en zei dat een ernstige ziekte je langzaam maar zeker doet opschuiven naar een staat van gereedheid en dat er niets is om panisch voor te zijn. Ik vond dat geruststellend.

Het enige wat telt, is dat Gerald bij mij is. We zijn samen sinds we zeventien waren. Een leven zonder hem is ondenkbaar, dus ik hoop dat ik vóór hem of anders vijf minuten na hem mag vertrekken. In 2008 moest hij plots opgenomen worden en vierentwintig uur lang was het een dubbeltje op zijn kant. Die ervaring heeft me getraumatiseerd. Ik kan nu nog dat diepe gevoel van kwetsbaarheid en eenzaamheid oproepen van toen ik om middernacht aan dat ziekenhuis op een taxi naar huis stond te wachten. Ik voelde me meer alleen dan ooit tevoren. Het leek plots ook zo verkeerd dat we geen kinderen hebben; zij hadden mij op dat moment moeten flankeren, vond ik.

Niets kan die ontreddering verzachten of uitwissen, ook schrijven niet. Als professioneel auteur moet je niet je eigen problemen willen oplossen op papier; je moet net jezelf uitwissen om plaats te maken voor je personages. Bij mij zijn dat vaak historische figuren, die niet zelden tragisch aan hun einde kwamen. Als ik over hen schrijf, voelt het alsof ik met hen en hun tijdgenoten praat.

Ik heb al vaker Augustinus geciteerd: de doden zijn onzichtbaar, maar daarom niet afwezig. Er zijn zelfs basale, biologische manieren om overledenen levend te houden. Elke keer dat ik in de

spiegel kijk, zie ik achter mijn gezicht dat van mijn moeder en daarachter dat van mijn grootmoeder, beiden bekwame vrouwen die door armoede hun kans op voortgezet onderwijs misten.

Mijn moeder kon ook nooit reizen. Daarom draag ik nu geregeld haar sjaals of juwelen en neem haar zo alsnog mee. Dat tovert bijna een lach op mijn gezicht. Ik beschouw het als een onderdeel van het actieve werk dat rouwen is. Ook toen ik haar kleren waste, streek en doorgaf aan mensen die ze nog kunnen dragen, kwam ik weer een stapje verder in het trage proces van loslaten.

Waar mijn moeder en de anderen nu zijn, weet ik niet. Ik geloof wel dat er iets van ons overblijft, een spoor. Sowieso heeft de scheiding tussen leven en dood voor mij altijd heel dun aanvoeld, zo dun dat je bijna je hand erdoor kunt steken. Op verschillende momenten in mijn leven had ik ervaringen waarbij ik sterk voelde dat er een ander universum vlak naast het onze zou kunnen bestaan, een andere frequentie waarnaar je verschuift als je sterft. Het is iets dat we niet kunnen bevatten of benoemen, daarvoor schieten onze termen tekort. Het lijkt me goed mogelijk dat concepten als 'leven', 'dood', 'voor' en 'na' met het sterven op slag betekenisloos worden, en dat we daarna ontdekken dat alles nog véél complexer is dan we hadden kunnen denken. [KS]

Annelies Verbeke

'Niks rustpunt, niks hollywoodiaanse film'

In mijn familie worden weinig mensen ouder dan zeventig of vijfenzeventig; men sterft jong. Als mijn familie de neiging had gemiddeld negentig te worden, zou ik er wellicht niet zo mee bezig zijn, maar als ik uitga van de gemiddelde leeftijd waarop mijn familieleden sterven, zit ik al tien jaar over de helft. Dat vind ik een rare gedachte.

Ik heb twee keer oog in oog gestaan met de dood. Net voor het verschijnen van mijn debuut onderging ik een zware operatie, die veel langer duurde dan gepland. Ontwaken uit die narcose is het vreselijkste wat ik ooit heb moeten doen. Men had mij ook gezegd dat ik bewust moest blijven ademen, dus ik lag daar in die ontwaakruimte te denken: ademen, ademen, of je gaat dood. Maar ik viel telkens weer in slaap, en dan ging er een alarm af en begon alles van voren af aan. Kort na mijn debuut heb ik een aanrijding gehad op de Brusselse ring, waarbij mijn auto een tik kreeg van een vrachtwagen en vervolgens frontaal tegen een andere botste. Ook toen was ik er zeker van dat dat het einde was. Door die ervaringen kwam ik erachter dat sterven niks lieflijks heeft, niks rustpunt, niks hollywoodiaanse film; het was het vreselijkste gevoel dat ik ooit had. Sindsdien ben ik bang om te sterven. Het spijt me voor de mensen die dit lezen, het zijn weinig troostende woorden, maar het is wat ik sindsdien denk. Verder weet ik totaal niet wat ik wil, plots overlijden of langzaam afscheid nemen... Het lijkt mij allemaal even ellendig, al snap ik wel dat het moet gebeuren. Maar laat mij niet sterven op dat ene moment dat ik net met een geliefde ruzie heb over iets banaals.

Natuurlijk schrijf ik als protest tegen de eindigheid. Ik zie mijzelf als een parade: de hoofdpersonages in mijn romans zijn de leiders van die stoet in een bepaalde periode in mijn leven, terwijl mijn korte verhalen gaan over figuren in die parade die ik minder goed ken. Het zijn allemaal versies van mijzelf, zeker niet altijd de meest sympathieke of letterlijke, maar wel mogelijke. Op die manier probeer ik mezelf te vermeerderen in mijn personages, en zo leid ik vele levens tegelijk. Misschien komt literatuur deels ook voort uit verzet tegen het feit dat je maar één leven kunt leiden.

Je kunt literatuur ook zien als een bloedbad. Aan het eind van elk boek vermoord ik de leider, want dan is het tijd voor iets nieuws. Schrijven is eigenlijk een voortdurend afrekenen met wie

je op een bepaald moment geweest bent, en plaatsmaken voor een andere versie van jezelf. Elk boek sluit een periode af. Wellicht vind ik eindes daarom ook zo belangrijk. Hoewel ik heel associatief schrijf, wil ik wel vooraf weten hoe het boek afloopt. Maar van mijn leven wil ik het einde niet kennen, dat zou geen leven zijn. Stel je voor, nog drie maanden, dan krijg je alleen maar stress van het idee dat je die dagen zinnig moet invullen.

Ik hoef geen graf, hoewel... Onlangs is een man overleden die ik kende uit het park, van toen ik nog een hond had – helaas is die ook dood. Die man had zijn hele leven gevaren, en behalve mij, een vriendin van mij en zijn buurjongen had hij niemand meer. Wij drieën waren ook de enige aanwezigen op zijn uitvaart; op de strooiweide staat zelfs geen naamplaatje. Dat vond ik een vreemd besef: dat er van iemand zelfs geen naam meer achterblijft, al geldt dat op langere termijn natuurlijk voor iedereen. En ik weet zeker dat de man meer zou inzitten met wie er nu voor zijn hond zorgt. Wel, die ligt hier op de sofa. [GS]

Sandro Veronesi

‘Sterven is het meest intense dat ik ooit zal hebben gedaan’

Weet je waarom ik niet bang ben om dood te gaan? Omdat het verrassend zal zijn. In mijn leven heb ik al verschillende intense, ontwrichtende ervaringen meegemaakt en telkens onthulden die iets van mij – goed of slecht – waarvan ik niet wist dat ik het in mij had. Zo zal het ook zijn in mijn ultieme uur, en wellicht in verhevigde vorm, want sterven zal het meest intense zijn dat ik zal hebben gedaan, na geboren worden. Dat beleef je te onbewust om het je te herinneren. Dat is jammer, want na mijn vijf zonen uit het lichaam van hun moeders te hebben zien komen, kan ik getuigen

dat het een moment is dat met niets te vergelijken valt. Ik vermoed dat het andere uiterste – de dood – nog krachtiger is en daarom wil ik het graag bewust meemaken.

Maar zelfs als het mij gegund is om tot het einde bij zinnen te zijn, dan nog zal ik mijn laatste dagen niet al schrijvend doorbrengen, denk ik. Literatuur is mijn grootste en meest persoonlijke interesse, maar ik ben ook een vader en echtgenoot en dat zal waarschijnlijk de bovenhand halen als het erop aankomt. Ik zie mezelf wel nog lezen of, als ik tegen dan bijvoorbeeld blind ben, luisteren naar hoe iemand mij voorleest. Romans waartoe ik niet gekomen ben of die ik zo goed vond dat ik ze wil herbeleven. *Onder de vulkaan* van Malcolm Lowry, bijvoorbeeld, heeft iets dat me hevig ontroert. Of het Evangelie volgens Marcus. Ik heb zoveel op die tekst gewerkt dat ik er enorm van ben gaan houden. Het is een prachtige, heilige western, die ik bestudeer om literaire, en niet om religieuze redenen.

Ik sta zeer sceptisch tegenover alles wat met geloof te maken heeft, al sluit ik niet uit dat ik op het fatale moment, zoals veel grote mannen en vrouwen voor mij, zal terugvallen op die traditie, die ik zo lang heb genegeerd. Het is precies in haar geloof dat mijn moeder rust vond. Ze vertrok heel vredig, in mijn armen. Natuurlijk was ik diepbedroefd, maar ik vond het tegelijk een wonderlijk moment. Mijn moeder was een nederige, eenvoudige vrouw, maar toen ze haar laatste adem uitblies, was ze de glorie in persoon. In die zin geloof ik dat elk stervend lichaam zich even transformeert in heilig, glorieus vlees.

Mijn moeder is gegaan zoals ik heb geleerd met een wilde zee om te gaan: zonder je te verzetten, afwachting op welk strand je zult worden neergeworpen. Met mijn vader maakte ik het tegenovergestelde mee. Hij was een oude, trieste man, die enorm geworsteld heeft met zijn dood. Toch bewaar ik ook daar bijzondere herinneringen aan, dus ik zou niet weten welk van beide scenario's ik

zou verkiezen. Ik maak me er geen zorgen over. Ik ben het type dat zich opwindt over kleine haperingen – het verkeer, de politiek – maar niet over grote problemen, daar heb je toch geen controle over.

Om eerlijk te zijn heb ik zelden over mijn eigen einde nagedacht. Tot ik in 2015 te horen kreeg dat ik kanker had. Gelukkig sloegen de behandelingen aan en ben ik genezen verklaard – ik geloof dat ook, ik stel vertrouwen in de artsen. Het enige wat ik eraan overhield, is dat ik me sindsdien wél af en toe mijn dood voorstel of, beter gezegd, de wereld zonder mij. Die is natuurlijk voor 99,99 procent hetzelfde, op het verdriet na van die paar mensen die mijn afwezigheid zullen merken. Een testament heb ik niet. Ik ben er rotsvast van overtuigd dat mijn zonen en echtgenote niet zo respectloos zullen zijn dat ze ruziën over de erfenis. Ze zullen met elkaar en met mijn spullen omgaan met dezelfde grote liefde waarin we nu samenleven. [KS]

Tommy Wieringa

‘Meegenomen door de gieren, dichter naar de zon’

Elke keer als ik bij het rugby spelen verpletterd raak onder honderden kilo's vlees en botten of als een vliegtuig in een luchtzak valt, denk ik aan Montaigne. Hij schreef: 'Als een paard struikelt, een pan van het dak valt, ja, bij de geringste speldenprik moeten wij meteen bij onszelf zeggen: "En als dit nu eens mijn dood zou zijn?" en ons dan vermannen en schrap zetten.' Het fantastische essay waaruit die zin komt, heet 'Filosoferen is leren hoe je moet sterven', en staat in het groot geschreven op mijn innerlijke behang. Het is een gecomprimeerde stervensles, een samenballing van twintig eeuwen denken over de dood. Het is zo helder dat het werkzaam wordt tegen die malle doodsangst, die je panisch en

irrationeel kan maken. ‘Als je hebt geleerd hoe je sterven moet,’ zegt Montaigne, ‘heb je afgeleerd slaaf te zijn. Als je op de dood bent voorbereid, ben je los van alle onderworpenheid en dwang.’

Dat soort boeddhistische gedachtes had bij mijn moeder gepast. Op haar sterfbed voerde een reusachtige monnik – een man zo groot als een deur – boeddhistische stervensrituelen uit en beloofde hij haar dat er negenenveertig dagen voor haar zou worden gebeden in Dharamsala, het hoofdkwartier van de dalai lama. De aanwezigheid van de oranje man gaf mijn moeder rust, denk ik, net als haar geloof in reïncarnatie. Ze was ervan overtuigd dat ze al de hele wereldgeschiedenis had meegemaakt – zowel Egyptische tempeldanseress als kathaar in Montségur was ze geweest – en dat ook na deze dood haar ziel zou voortleven. Ik had een moeilijke verhouding met haar, maar ik moet haar haar sterke verbeelding nageven. Haar nummer zit sinds haar dood in 2015 nog altijd in mijn telefoon. Ik moet het toch kunnen zien als ze vanuit dat leven-na-het-leven van haar belt?

Toen ik een jaar of tien was, was ik zo bang dat mijn moeder dood zou gaan dat ik een poppetje voor haar kleide dat haar moest behoeden voor ongelukken. Het stond lange tijd op haar dashboard en tijdens haar afscheidsdienst zette ik het op de rieten mand waarin ze is gecremeerd. Door een krankzinnig toeval belandde de as van mijn moeder op de natuurbegraafplaats in Drenthe op nauwelijks tweehonderd meter van mijn pleegmoeder, die er amper twee jaar eerder begraven was. Deze twee vrouwen, die bij leven elkaars bloed konden drinken, liggen nu op enkele hofjes van elkaar.

Ik merk dat ik een inniger verhouding heb met het gebeente van mijn pleegmoeder dan met de as van mijn moeder, die is te zeer een abstractie geworden. Toch voel ik er weinig voor om begraven te worden in de zompige aarde, waar de wormen mijn gebeente kunnen afkluiven. Dat laat ik liever aan de gieren. In een

Ethiopisch gebergte zag ik hoe de doden daar in hooggelegen spelonken worden geschoven. Vandaar transporteren de gieren, die het vlees eten, hen nog verder de hemel in, dichterbij de zon.

Nog mooier zou ik het vinden te mogen vertrekken zoals Warren uit mijn roman *Caesarion*: op een vlot dat ze insmeren met pek en waarnaar ze brandende pijlen afschieten als het eenmaal begint af te drijven. Het zou moeten gebeuren op de IJssel, mijn oerrivier. Die heeft me altijd op een vreemde manier ontroerd. Maar goed, het zal aan mijn kinderen zijn om te bepalen wat ze met mij willen.

Het is in de eerste plaats voor Hazel en Zoë dat mijn dood nog even moet worden uitgesteld. Op hun preciaire leeftijd is het onverteerbaar om een ouder te verliezen. Ik heb nog vele jaren nodig om hen weerbaar en zelfstandig te maken, om hen een Muay Thai-cursus te laten volgen, zodat ze elke belager het licht uit de ogen kunnen schoppen, om hun enkele gedichten in te prenten. Die moet je paraat hebben voor moeilijke momenten, leerde ik van mijn leraar Nederlands. Die is overigens uitgestrooid in de IJssel.

Mijn dochters kennen 'Phlebas de Feniciër' al uit het hoofd, dat wonderlijke gedicht uit T.S. Eliots *The Waste Land*. Het eindigt met: 'Gedenk Phlebas/ ooit even mooi als u en even groot.' Adriaan Jaeggi, mijn vriend de schrijver, was mooi en groot. De avond dat ik hoorde dat hij dood was, heb ik dit gedicht voor hem opgezegd. Zijn sterven blijft onrechtvaardig; hij was amper vijfenveertig.

Sinds ik in *De beilige Rita* schreef over de wellustige vervangstrategie van het leven, ben ik er mij bijna dagelijks van bewust dat het na ons allemaal gewoon doorgaat. Dat is een griezelige gedachte, al levert ze mij ook een enorme *Lebensbejahung* op. Net omdat ze me op een dag zullen ontbreken, geniet ik van de meest dagelijkse dingen: van een ei rapen tot door mijn benen ergens heen gedragen worden. Laat het allemaal nog maar even duren. Ik vind dit leven te gek. [KS]

Siri Hustvedt

‘Onze verbeelding kan ons voorbereiden op de reis’

Ik ben absoluut niet gehaast om in de armen van de dood te lopen. Ik heb nog te veel boeken in me, nog te veel leven. Mijn dochter is pasgetrouwd en ik weet dat zij en haar partner op een dag een kind willen – dat wil ik meemaken. Ik hoop dus dat ik nog lang gezond mag blijven en dat gaandeweg mijn relatie met de dood zal vergemakkelijken. Want ik kan je zeggen dat ik vandaag wel degelijk de dood vrees, zoals velen onder ons.

Tegelijk geloof ik dat het belangrijk en gezond is om de emoties die we onderdrukken onder ogen te zien. Neem nu kwaadheid. Volgens mij onderdrukken veel vrouwen hun kwaadheid, waardoor die de vorm aanneemt van verdriet, depressie, zelfverwijt. Ook doodsangst lijkt me zo’n ononderzochte emotie die we beter wél onderzoeken. Onze verbeelding kan daarbij helpen. Het is een plek waar we onszelf kunnen voorbereiden op een reis naar ergens waar velen van ons nog nooit geweest zijn: de grens van de dood. Daarom denk, praat en schrijf ik erover.

Mijn boek *Herinneringen aan de toekomst* gaat in op de vaststelling dat we een ander tijdsgevoel ontwikkelen naarmate onze sterfdatum nadert. Voor een twintiger lijkt de toekomst op een openstaande trechter, met mogelijkheden die met de jaren vergroten en zelfs eindeloos lijken. Maar met het ouder worden draait de trechter om. Tot mijn verbazing heb ik mensen, nochtans allesbehalve jonge mensen, al horen zeggen dat ze dat soort gedachten over de krimpende toekomst nooit hebben. Ik heb ze dagelijks...

Als ik een buitengewone roman als *Wuthering Heights* herlees – ik doe dat om de zoveel jaar – helpt dat mij om de relatie tussen leven en dood te herdenken. In tegenstelling tot iemand als Bacon, die vaak wordt gezien als de uitvinder van de wetenschappelijke methode, zet Brontë de mens niet buiten de natuur, als een

observator of onderdrukker ervan. Ze ziet ons als deel van een continuüm van organische realiteit. We draaien mee in de cycli van een levende aarde, ook na onze dood.

Een deel van mij gelooft dat het lineaire idee van tijd te beperkt is. In zijn boek *The Dialogic Imagination* maakt de Russische filosoof Mikhail Bakhtin het onderscheid tussen die lineaire en een meer cyclische, idyllische kijk op tijd. De eerste visie leeft in de westerse wereld, waar we ervan uitgaan dat we van geboorte tot dood op een rechte tijdlijn wandelen. Maar je kunt de tijd ook als een cirkel zien. Dat idee is sterk gerelateerd aan plaats; denk aan families die op een bepaalde plek leven waar ze kinderen baren en waar die kinderen weer hun kinderen baren. In zo'n cultuur denk je niet in termen van een absoluut biografisch einde, maar van een soort voortzetting van je bestaan, dat de aarde toebehoort.

Toen ik mijn dochter letterlijk in mij droeg, gaf ik niet alleen DNA door, maar ook cellen van de placenta, die nu deel van haar zijn geworden, net zoals haar cellen wellicht naar mij migreerden. Ook uit de diepgaande relaties die we hebben met andere familieleden, vrienden en – in het geval van schrijvers – sommige lezers kunnen vormen van voortzetting ontstaan, zelfs na de dood. Als we het hebben over zo'n enorm en complex onderwerp, moeten we toch beseffen dat er geen simpele antwoorden zijn?

Mensen als Trump toeteren over selfmade men, maar het idee van totaal aparte individuen is dwaas. We maken allemaal deel uit van de menselijke soort, en zijn verbonden met elkaar, afhankelijk van elkaar. Onlangs sloot ik een lezing af met de woorden van John Donnes 'Meditation XVII': *'Any man's death diminishes me/ because I am involved in Mankind;/ And therefore never send to know/ for whom the bell tolls; it tolls for thee.'*

Mocht ik weten dat mijn laatste uur geslagen heeft, ik zou wellicht veeleer naar poëzie dan naar romans grijpen. Verhalen zijn een geweldige manier om tijd te organiseren, maar in het licht van

de nakende dood wil je die scherpe focus op tijd vermijden en verlang je naar lyrische poëzie die weergeeft hoe het voelt om mens te zijn. Ik denk dan aan het werk van Emily Dickinson en Paul Celan, twee van mijn favoriete dichters.

Dat betekent niet dat ik een regel van hen op mijn grafsteen wil. Ik geloof dat mijn man (de schrijver Paul Auster, red.) en ik het gewoon bij onze namen houden. Een tiental jaar geleden kochten we samen al een laatste rustplaats op Green-Wood Cemetery in Brooklyn, een plek waar allerlei interessante mensen begraven liggen, van schurken en zwendelaars tot componisten. Sindsdien grappen mijn man en ik dat we niet meer kunnen scheiden, want dat zelfs als we dat doen, we toch boven op elkaar eindigen.

Ik herinner me nog dat ik stond te kijken naar die plek die we net samen uitgezocht hadden, vlak bij enkele bomen die het zonlicht filterden, en hoe ik dat gek genoeg troostend vond. Mijn intieme band met mijn dierbaren is zo'n belangrijk deel van mezelf dat ik het geruststellend vind te weten dat die zich ook zal weer spiegelen in mijn dood. [KS]

Ilja Leonard Pfeijffer

'Op z'n minst een staatsbegrafenis met zestien gitzwarte hengsten'

Ik ben helemaal niet van plan om dood te gaan. Ik ben er niet bang voor, maar ik heb nog te veel plannen met het leven, er is nog te veel dat ik wil schrijven. Ik kan erg dwingend zijn als ik nog een tekst moet afmaken. Mijn vriendin Stella weet daar alles van. Als zij er al niet tussen komt, dan de dood al helemaal niet. In *Game of Thrones* krijgt het meisje Arya Stark een mooie les van haar virtuoze zwaardvechtleraar. Hij vraagt haar: 'Wat zeggen wij tegen de dood?' en het juiste antwoord is: 'Niet nu.'

Het idee dat ik dierbaren als Stella zou moeten achterlaten... ik wil dat helemaal ontkennen. Mijn vader is in dat opzicht een voorbeeld. Hij is eind zeventig en al jarenlang ziek, maar hij negeert dat gewoon. Mijn oma werd bijna honderdeneen. Tot op het laatst was ze heel fit en vrolijk. Ze woonde in haar grote huis in Voorburg, waar ze de hoektuin nog helemaal zelf aan de kant deed. Zij en mijn ouders leerden me dat je niet de fout moet maken om al te vroeg in het leven gelaten te zijn.

Als jongeman vond ik het besef dat ik op een dag moest gaan wel erg angstaanjagend. Dan overviel mij een overweldigend gevoel van zinloosheid. Na een paar jaar merkte ik opeens dat ik de angst niet meer had en dat had veel te maken met aikido. Ik deed dat toen vrij fanatiek en kwam zo in contact met boeddhistische filosofieën. Boeddha heeft ooit gezegd dat er twee soorten problemen bestaan: die die je kunt oplossen en die die je niet kunt oplossen. De dood behoort tot de laatste categorie, dus waarom zou ik me daar zorgen over maken?

Ook mijn schrijven hielp me, want daardoor maakte het gevoel van zinloosheid plaats voor het besef dat er na mijn dood sporen in het zand zullen zijn. Weten dat ik ergens in een encyclopedie zal staan met enkele mooie, interessante boeken volstaat om de dood niet meer te vrezen. Kunstenaars die ontkennen dat ze via hun werk onsterfelijk willen worden, liegen.

Wat dat betreft, begrijp ik niet goed dat collega's van mij kinderen hebben, want dat is een alternatieve manier om de dood te overwinnen. Als je daarnaast nog kunst maakt, ben je wel erg onzeker. Zelf werd ik nooit geplaagd door een urgente kinderevens en het vertrouwen dat er iets van mijn werk in een hoekje van een bibliotheek terug te vinden zal zijn maakte die wens nog kleiner.

Het enige probleem met mijn vermelding in een encyclopedie is mijn geboorteplek. Rijswijk, wie wil dat nu naast zijn naam zien

staan? Maar goed, dan moet ik er maar voor zorgen dat er als sterfplek Genua staat en als sterfdatum iets indrukwekkends als 2070. Genua heeft overigens een prachtige monumentale begraafplaats, Staglieno. Lang niet alle Italianen zijn gelovig, maar zeker bij huwelijken of begrafeningen maken ze slim gebruik van tweeduizend jaar christelijke ervaring.

Een paar jaar geleden verongelukten er in Genua acht havenopzichters, waarop ze een staatsbegrafenis kregen in de kathedraal. De choreografie van tientallen misdienaars, hoogwaardigheidsbekleders en koren was theatraal volmaakt. Zoiets mogen ze ook voor mij regelen. Ik verwacht op z'n minst dat Hare Majesteit, geheel in het zwart gehuld, van Amsterdam naar Genua afzakt om er voorop te lopen in mijn stoet. Mijn donkere, ebbenhouten kist met sculpturen wordt getrokken door zestien gitzwarte hengsten en in de kathedraal wordt Mozarts volledige *Requiem* opgevoerd. De kardinaal draagt de mis op en van de honderden toespraken is de ene nog ontroender dan de andere. Misschien kan ik alvast beginnen met de Nobelprijs te winnen of ergens onder Italiaanse vlag een glorieuze dood sterven op het slagveld.

Ik stel me er eigenlijk niet veel van voor, van doodgaan. Het lijkt me eerder een soort in slaap suffen. Van de dood moet je het dus niet hebben. Je momenten van glorie kun je maar beter plannen tijdens je leven. [KS]

Kader Abdolah

'Na mijn dood word ik een paard'

Na mijn dood word ik een paard. Dat is geen grap. De grote Perzische dichter Khayyam schreef dat je voorzichtig moet zijn dat je geen bloemen vertrapt. Die kunnen ontsproten zijn aan het lichaam van een geliefde die in de grond begraven ligt. Ook ik zal

op een dag gras worden, waarvan dan een paard komt grazen. Zo word ik opnieuw vlees. Ik zal naar hartenlust galopperen en met grote ogen kijken naar de miljarden sterren in de donkerblauwe hemel.

Sinds de big bang vragen de sterren, de zon en de zeeën zich af: 'Wie ben ik?', 'Waar kom ik vandaan?' Om antwoorden te vinden creëerde de natuur de mens, het slimste en gevoeligste stukje van zichzelf. Dankzij iemand als Galilei weet de aarde dat ze draait, dankzij Pasteur dat ze bestaat uit bacteriën. De mens wordt dus niet geboren om te vrijen en te drinken. Dat mag natuurlijk, maar er is zoveel meer aan de hand.

Kader Abdolah is een van die miljarden ikken die de natuur voortbracht om mee te zoeken naar antwoorden. Zijn plicht was om zijn taal te veranderen en met dat vochtige idioom uit de Lage Landen schoonheid te creëren. Hij heeft dat geprobeerd en nu is het stilaan aan de volgende. Als je deze helicoptervisie op het leven hebt, ben je niet bang om te sterven. De dag dat er een oude, ervaren kraai neerstrijkt en mij zegt: 'Kom, Kader, we gaan!' zal ik zeggen: 'Natuurlijk. Feest!'

Waarna ik omval als een boom. Gewoon boem, ergens op straat. Zo zijn alle mannen in mijn familie doodgegaan. Ze behoorden tot onze rijke, culturele familie en liggen begraven in de groene heuvels rond mijn geboortestad Arak. In mijn jeugd was daar niets behalve een moskee, een bazaar en een begraafplaats. Die laatste was de mooiste plek die we hadden. Elke donderdagavond trokken we er met duizenden naartoe. Mensen rolden er tapijten uit naast de graven van hun dierbaren en stalden lekkernijen uit. Ze lachten en huilden. Wij, jonge mensen, profiteerden ervan om in de drukte de hand vast te houden van de meisjes van wie we anders strikt gescheiden leefden, of hen zachte woordjes toe te fluisteren.

Toen ik nog maar een jaar of zes was, trilde ik voor de dood

omdat ik religieus werd opgevoed met het idee van hel en zonde. Misschien is mijn huidige aanvaarding van het sterven wel mijn antwoord op die kinderlijke angst. Op een bizarre manier heeft de dood me ook kracht gegeven. Het is een van de redenen waarom ik schrijf. Mijn neef Djawad is begin jaren tachtig geëxecuteerd omdat hij een manuscript van mij bezat dat zich uitsprak tegen het regime. Ook mijn pseudoniem verwijst naar terechtgestelde kameraden van mij: Kader en Abdolah. Allemaal liggen ze begraven, maar ik wist te ontsnappen. Hoe kan ik dat ooit goedmaken? Ik werk hard om al schrijvend betekenis te geven aan de dingen. Maar mezelf helemaal in evenwicht brengen, lukt waarschijnlijk nooit.

Een andere dood die ik nooit zal kunnen verwerken, is die van mijn vader, ruim vijftien jaar geleden. Hij was een doofstomme arbeider en ik, zijn zoon, was zijn held. Maar ik liet hem in de steek door weg te gaan. Het was mijn grootste wens om hem terug te zien, maar dat gunde het leven me niet. Ik troost me wel met de gedachte dat ik binnenkort terugga naar huis. Dat is nu mijn sterkste verlangen.

Rond mijn vijfenvijftigste was ik zelf verrast door hoe urgent dat gevoel werd. Ik vertelde het aan mijn jongste dochter. In de Perzische traditie moet de oudste zoon de vader ter aarde bestellen, maar ik heb geen zoon en mijn oudste dochter is niet het type om doden te behandelen. Mijn jongste is stoerder. Ik greep haar bij de arm en zei: 'Als ik hier sterf, breng je me terug.' Het is overigens het enige wat ik ooit van mijn gezin heb geëist.

Ik wil nooit in een kist in de vochtige, Nederlandse grond komen te liggen. Mijn dochter moet me volgens de Perzische dodentraditie in een wit doek wikkelen, me op mijn zij in mijn heuvelgraf leggen en, als ze durft, het doek voor mijn gezicht wegnemen. Zo lig ik direct in die warme aarde. Paarden zullen erlangs draven, mooie meisjes zullen er saffraan komen plukken. Snap je

nu waarom ik zeg dat mijn dood een feest zal zijn? Ik zal mijn dochters en vrouw enorm missen, maar ik ga terug naar huis. Eindelijk. [KS]

David Van Reybrouck

‘Pluim mij, echt, pluk mij leeg’

Toen ik zesentwintig was, verloor ik in één klap vijf vrienden bij een skiliftongeval. Het was het absurdste verkeersongeval van de twintigste eeuw: een straaljager die onder een kabelbaan dook en de kabel doorsneed. Dat we als vriendengroep konden rouwen, heeft echt geholpen. Zo rauw heb ik het leven nadien nooit meer ervaren. Als je gedwongen wordt de dood zo recht in de ogen te kijken, valt er niets meer te verbergen. Tegelijkertijd was dat een periode van zeer grote luciditeit. Het was de belangrijkste datum in mijn leven sinds mijn geboorte: een totale herijking. Wellicht had ik anders nooit besloten voltijds schrijver te worden. Ik was onderzoeker, en hoewel ik graag schreef, dacht ik niet dat ik voor mijn pensioen iets gepubliceerd zou krijgen, behalve misschien een gedicht in het blaadje van de heemkundige kring.

Je kunt na zo'n ongeval bitter of hedonistisch worden, maar ik heb ervoor gekozen mijn vrienden te eren door te leven. Niet door mij laveloos in drank, feesten of lichamen te storten, maar door het leven te koesteren.

Zo zie ik ook mijn schrijverschap: als een dankbaar omhelzen van het leven. Niet als verzet tegen mijn eigen sterfelijkheid, want daarmee ben ik verzoend, al vraag ik me af of dat zo zal blijven als ik ouder word. Het is gemakkelijk heroïsch te zijn zolang er geen gevaar dreigt. Maar ik ben al een paar keer dicht bij de dood geweest; ik ben goed bevriend met mijn eigen sterfelijkheid.

Onlangs ben ik in een zware storm geland in Bandung op Java. Iedereen in dat vliegtuig dacht dat we zouden sterven. Een halfuur lang ben ik echt bang geweest, maar daarna kwam er een totale rust over mij en bedacht ik dat ik een fantastisch leven heb gehad. Het voltooid deelwoord gebruiken als het over je eigen leven gaat, dat is onthutsend. Ik was aan het lezen en heb op de laatste bladzijden van mijn boek een paar afscheidswaarden geschreven: dat het jammer was dat het afgelopen was, maar dat ik blij was dat ik zulke fijne mensen heb mogen kennen en zulke fijne dingen heb mogen doen. En dat ik daar niet alleen erkenning voor heb gekregen, maar hier en daar iets heb kunnen betekenen. Ik heb meer gekregen dan ik ooit had gehoopt te krijgen. Nu wil ik geven.

Ik las onlangs de memoires van buitenlandjournalist Tiziano Terzani, die het einde van zijn leven mediterend in de Himalaya en Italië doorbracht. Toen hij stervende was, voelde hij zich geweldig. 'Ik ga naar dat rendez-vous – want ik beschouw het als een afspraak in vrede – met een licht hart, zoals ik mij nooit eerder heb gevoeld. Misschien komt het doordat ik een beetje heb leren sterven vooraleer te sterven.' Hij was het leven niet beu, maar hij was wel klaar. Daar wil ik naar streven. Ik wil steeds lichter worden, zoals een tentje dat je leeghaalt nadat je erin gekampeerd hebt, tot iets, mijn gezondheid wellicht, de piketten uit de grond trekt. Dan mag ik weg.

In mijn theaterstuk *Missie* zegt de missionaris: 'Ge kunt maar graag leven als ge het niet erg vindt om te sterven.' Ik begin aan mijn tweede helft. Josse De Pauw heeft mij ooit gezegd: 'Jaja, die helft gaat bergaf, maar bergaf is gemakkelijker.' Dat klopt. Mijn leven wordt steeds speelser.

Mijn begrafenis laat ik aan mijn nabestaanden. Ze mogen mij ook helemaal oogsten; ik recycleer al heel mijn leven, dus recycleer straks ook maar mijn lichaam. Te sterven en te weten dat iemand er iets aan heeft, dat is toch prachtig? Stel je voor dat ik

met mijn nier in een jonge moeder zou eindigen, of in een Congolese Belg. Veel nuttiger kun je postuum toch niet zijn? Pluim mij, echt, pluk mij leeg. Zou een huid herinneringen opslaan, zoals ons lichaam? In dat geval: pak mijn huid! Ze is veel gestreeld. Ge zult 't wel voelen!

Soms denk ik, hoewel ik atheïst ben: geef mij maar een klas-sieke mis. Dat zit dramaturgisch zo goed in elkaar, van het 'Requiem aeternam' aan het begin tot het 'In paradisum' op het einde, die spanningsboog verbeter je niet. Gelukkig kunnen wij Belgen nog begraven met decorum. Tien jaar na dat skiongeval was ik in Italië voor de herdenking; die mis was indrukwekkend. Al die mensen in Tiroler dracht met geborduurde vaandels en de reddingswerkers met hun verweerde koppen in hun fluorescerende bergjassen... Die mannen hadden de slachtoffers geborgen, en als laatsten mijn vrienden gezien. Dat alles had zoveel waardigheid – dat was ont-roerend en troostend tegelijk. (*stilte*) Amen. Toch? [GS]

Maud Vanhauwaert

'Ik wou dat ik een seismograaf had om suïcidale trillingen op te vangen'

Ik ben heel bang voor de dood. Niet zozeer om zelf te ster-ven (ook al ben ik nogal hypochondrisch van aard en denk ik bij elk *bubbelke* dat ik kanker heb), maar vooral om mensen te ver-liezen die me dierbaar zijn. Ik heb het gevoel dat ik tot nog toe dispropor-tioneel veel geluk heb gehad in mijn leven en dat dat zich ooit zal wreken. Tussen haakjes: ik sprak een tijd geleden met een jongen die zijn moeder dood in het bad vond na een CO-ver-giftiging. Hij zei me dat het voordeel van een moeder verliezen is dat je haar niet meer kunt verliezen. Die uitspraak trof mij heel erg.

Tot mijn achttiende heb ik de dood vooral meegemaakt in het lichaam van mijn huisdieren. Mijn tweelingzus kneep ooit mijn albinokonijn dood (maar dat is weer een heel ander verhaal), en ik weet nu nog perfect hoe een dode cavia aanvoelt en hoe een uitgeteerde waterschildpad eruitziet. Daar waar ik mijn huisdieren begrooft in de tuin deden de bloemen het goed. Dat heb ik altijd ontroerend gevonden. Soms schaam ik mij een beetje, omdat ik nog steeds over mijn dode huisdieren van vroeger droom. Dat mijn onderbewustzijn daarnaartoe gaat, in plaats van naar de wereldproblemen! Wat vind je trouwens van deze versregel: 'Ooit neemt de dood met ons lichaam een houding aan'? Ha, ik schreef hem en ben er heel trots op!

Voor mijn achttiende verjaardag zou ik samen met mijn tweelingzus een bowlingfeestje geven. De avond voordien kreeg mijn vader een zwaar auto-ongeluk. Het ijzelde, hij vloog uit de bocht en knalde met zijn auto tegen een kalkoenfokkerij. Ik begreep pas veel later hoe precair zijn toestand was geweest. Ik begrijp nog altijd niet waarom we het feestje toch lieten doorgaan. Een ietwat vreemde manier van volwassen worden. De klap die mijn vader kreeg, echode pas later in mij. Ik heb mij daar wel schuldig over gevoeld, maar ik vind het ook een bijzondere lichamelijke reflex. Hoe een lichaam soms van nature een spreidingsplan voor verdriet of pijn kan opzetten.

Mijn jeugdlied Arne pleegde zelfmoord. Hij was de vrolijkste, meest breedlachende jongen die ik ooit heb gekend. De dag van zijn zelfmoord zag ik hem nog fietsen, staand op zijn trappers, wild zwaaiend naar mij. Na zijn dood maakte ik een reis samen met zijn zus, zijn toenmalige lief en zijn beste vriend. Over die reis maakte ik de audiodocumentaire *De ontdekking van de bemel*; terwijl ik bezig was met de montage, stapte ook zijn zus uit het leven. In een halfjaar tijd verloren hun ouders twee kinderen. Ik kan daar (het is intussen meer dan tien jaar geleden) nog altijd niet bij. Ik

probeer extra waakzaam te zijn, en signalen op te vangen van mensen die zich niet goed voelen. Ik wou dat ik een seismograaf had om suïcidale trillingen op te vangen.

Geen idee welke conclusies ik uit deze situaties kan trekken. Ik heb in elk geval het gevoel dat dit de opperste vorm van leven is: kunnen leven met de dood. Ook heb ik het gevoel dat ik dat nog niet kan. Misschien kan een religie helpen. Of een cursus mindfulness. Maar voor het eerste ben ik te nuchter, voor het tweede te onrustig!

Mijn heil vind ik nog het meest in de poëzie. Ik heb het altijd een voorrecht gevonden dat ik ook in mijn professionele leven mag nadenken over grote thema's als liefde, dood, angst en geluk. Nee, ik schrijf niet voor de eeuwigheid; ik schrijf voor hier, voor nu, voor u. Wel wil ik zeggenschap over mijn begrafenis; ik zou het verschrikkelijk vinden als daar gedichten van mij zouden worden voorgelezen waarin ik me niet meer kan vinden. Liever zou ik nog voor mijn dood al mijn teksten en werk verbranden! Dus ja, ik wil het laatste woord. En goh, een klein schattig pleintje naar mij vermeld, waar oudjes porto drinken en af en toe een halvegare een vers komt declameren, dat lijkt me wel mooi. O, en op mijn grafzerk mag je zetten: ze was relatief sympathiek. [GS]

Marek Šindelka

'Misschien is het niet eens zo slecht om, zoals mijn vader, dood te vriezen'

De dood is voor mij altijd als een familielid geweest, omdat ik nog maar twee jaar oud was toen ik mijn vader verloor. Hij was jonger dan ik nu ben en had twee kleine kinderen, net zoals ik nu twee dochtertjes heb. Het was een ongeluk. Hij ging skiën, verdwaalde en vror dood. Doordat ik lange tijd bleef hangen in het